

Никола Пиперски

докторанд, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

У прилог разматрању датовања грађевинских слојева цркве фрањевачког самостана Свете Марије у Бачу насталих током средњег века

Сажетак: Овај рад је посвећен проблемима везаним за одређивање времена настанка различитих градитељских слојева цркве средњовековног фрањевачког самостана Свете Марије у Бачу. На основу података из самостанске хронике, која уједно чини први сачувани писани запис о манастиру, а који је настао у 18. веку, сазнајемо да су грађевину подигли 1169. године припадници витешко-монашких редова, те да је храм почетком 14. века прешао у руке фрањеваца. Последњих година је на основу археолошких истраживања најстаријих градитељских слојева покренуто питање могућности ранијег датовања грађевине и њеног подизања на темељима неког старијег сакралног објекта. Такође, чињеница да је самостанска хроника настала тек у 18. веку поставља питања веродостојности њених података као историјског извора. Овај рад је посвећен упоредном разматрању историјских околности, писаних извора, археолошких и архитектонских истраживања у циљу преиспитивања одрживости до сада публикованих хипотеза.

Кључне речи: Бач, датовање, средњи век, фрањевачки самостан

За сада не постоје извори који поуздано сведоче о времену настанка цркве фрањевачког самостана у Бачу која је данас посвећена Успењу Блажене Дјевице Марије. Као полазна тачка историје ове цркве узима се податак из самостанске хронике, према коме је она подигнута 1169. године.¹ Међутим, самостанска хроника почиње да се пише тек у 18. веку, те стога све што је у њој записано о збивањима пре тог времена, не може да се прихвати без додатне провере, јер први хроничар нигде не наводи изворе из којих је црпео своја сазнања, а старији истраживачи, великим делом фрањевци, прихватили су ове податке без критичке провере.

Фра Цвекан Пашкал позивајући се на Хронику/Протокол и на изворе (P. Virgilie Greiderer) записао је да су црква и самостан изворно припадали Реду Темплара (*lat. Fratres Militiae Templi*), и да је извсни палатин Мог (Mogh) повељом поклоно храму плодно земљиште 1188. године.² Према другом тумачењу самостанске хронике првобитни самостан и цркву су крајем 12. века, на земљишту које је за подизање храма (а не касније) даровао палатин Мог, подигли монаси витешког реда Каноника Светог гроба Јерусалимског (*lat. Ordo Equestris Sancti Sepulchri Hierosolymitani*).³ Оба тумачења, су настала су на основу другачијег читања истог текста хронике.⁴ Према истој хроници, црква и самостан прелазе у руке фрањеваца мађарске

¹ М. Barbarić, Bač, crtice za njegovu povijest, *Franjevački Vjesnik* (1936); А. Sekulić, *Drevni Bač*, Split 1978, 85.

² Ј. Špehar, *Franjevački samostan Bač, kronološki pregled*, Bač 2012, 16–19.

³ Р. Cvekan, *Franjevci u Bači*, Virovitica 1985, 69.

⁴ Разлике у тумачењима су настале услед различитог читања, односно превода самостанске хронике. У хроници пише: „*Bacini sunt (...) templariorum canonicorum S. Sepulchri vulgo cruciferi canonici*“, из чега је првобитно било схваћено да је реч о Темпларима, јер је исусовац Мартин Сентвањији, писац из 17.

Слика 1: Олтарска апсида, поглед са североисточне стране

народности око 1300. године.⁵ Може се претпоставити да се то догодило и нешто раније, ако се има на уму да је увођење фрањевачког и других просјачких редова у Угарску започето још у време побожног краља Беле IV (1235–1270), који је фрањевцима био толико наклоњен да је по властитој жељи сахрањен у фрањевачкој цркви у Острогону.⁶

века, израз *canonici santi Sepulchri*, схватио као друго име за Темпларе: J. Špehar, *nav. delo*, 19; Da canonici santi Sepulchri treba čitati kao kanonici Svetog Groba pročitala je Lelja Dobrnić 1988. godine: L. Dobrnić, *Srednjovjekovni redovi i crkva u Baču*, Od Gradovrha do Bača: radovi sa znanstvenog skupa u povodu 33 obljetnice preseljenja franjevaca i puka iz Gradovrha (Tuzla) u Bač (1688–1988) održanog u Baču 1. listopada 1987, Sarajevo (1988) 52–56; S. Jovanović, *Franjevački samostan u Baču*, Zbornik zaštite spomenika kulture XXII/XXIII (1972–73), 132.

⁵ P. Cvekan, *nav. delo*, 44; A. Sekulić, *nav. delo*, 1978, 35; Špehar, *nav. delo*, 2012, 22–23.

⁶ П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, Београд 2002, 72.

Слика 2: Првобитни ниво пода

Након пада Бача под отоманску власт, што се догодило убрзо након слома средњовековног угарског краљевства у Мохачкој битци, црква је претворена у џамију. О претварању цркве у џамију поред писаних трагова⁷, сведоче остаци михраба, односно молитвене нише у јужном зиду цркве и једна камена посуда за воду. Када су протерани Турци из Бачке, у Бач поново долазе фрањевци из Градоврха (код Тузле), и почињу обновљају самостан Свете Марије 1688. године.⁸ Самостан је још једном страдао у Ракоцијевом устанку (1704–1711).⁹ Тада су се Фрањевци склонили у Вуковар, да би се после кратког времена, када се ситуација смирила, поново вратили у Бач 1715. године.¹⁰ Тих година, црква и цео самостан добили су облик какав у највећој мери имају и данас.¹¹

На основу изгледа објекта и резултата досадашњих археолошких истраживања потврђене су две фазе изградње ове цркве, пре краја средњег века, а поставља се питање да ли је постојала још нека. Прва са сигурношћу потврђена црква је у суштини била омања, једнобродна, романичка грађевина, грађена у комбинацији камена и опеке. Петострана олтарска апсида окренута је ка истоку, а са њене леве и са десне стране налази по један снажан контрафор (слика 1). Чини се да ови контрафори немају нарочито конструктивно оправдање, па се поставља питање да ли су они у ствари били делови неких просторија којих сада нема. Изглед западне фасаде, није познат, због надоградњи из каснијих периода. Бочни зидови су највероватније били исте висине као и данас. Јужни зид, на који се данас наслањају самостанске просто-

⁷ Е. Ćelebi, *Putopis odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1996, 532.

⁸ Р. Cvekan, *nav. delo*, 53; Ј. Špehar, *nav. delo*, 2012, 31.

⁹ А. Sekulić, *nav. delo*, 61; Ј. Špehar, *nav. delo*, 2012, 39.

¹⁰ А. Sekulić, *nav. delo*, 1978, 61; Cvekan, *nav. delo*, 56; Ј. Špehar, *nav. delo*, 39.

¹¹ А. Sekulić, *nav. delo*, 61; Р. Cvekan: *nav. delo*, 59–64; Špehar, *nav. delo*, 39–42.

рије је нешто боље истражен, док је северни зид накнадно пробијен у осамнаестом веку, када су у њега дограђене три капеле, које заједно споља гледано, чине просторију налик на лажни брод.¹² На северном зиду уз апсиду, испод садашњег прозора из 18. века, види се један полукружни натпрозорник, који по изгледу и врсти материјала од којег је израђен, одговара прозорским оквирима на олтарској апсиди. Под ове цркве био је нешто нижи од садашњег нивоа црве, што је утврђено на основу сондажних истраживања (слика 2).¹³ Изглед таванице и кровне конструкције су такође непознати. Црква је била грађена у комбинацији камена и опеке, а откривени су и уломци архитектонске пластике, који тек треба да буду детаљно обрађени.

На основу наведеног, доста је тешко са сигурношћу потврдити тачно време изградње. У Угарској су током 11. и 12. века сличне једнобродне цркве често подизане за католиконе манастира, али било је и катедралних храмова тог типа, каква је управо била и Калочка катедрала из 11. века.¹⁴ С тога, веома је могуће да је црква заиста настала 1169. године како је наведено у самостанској хроници, али не може се ни у потпуности одацити могућност да је настала коју деценију раније или касније.

Ова црква је по свему судећи, страдала у Татарској најезди из 1241. године када је, за само годину дана страдало готово целокупно угарско краљевство.¹⁵ Постоје извори који сведоче о великим страдањима тврђаве и црква у Бачу, о великом страдању становништва и о тешком опоравку града.¹⁶ На основу тога, посредно се може закључити да је тада највероватније страдала и ова црква. Након тога, црква је барем једном темељно преправљена. Ако прихватимо податак из самостанске Хронике да црква и самостан прелазе у руке фрањеваца око 1300. године,¹⁷ могли би да претпоставимо да су фрањевци били и први обновитељи овог храма. Међутим, према истим тумачењима фрањевци ову цркву преузимају од припадника витешко-монашких редова.¹⁸ На основу тога, могло би да се постави питање да ли је црква ипак била обновљена и нешто раније, те да су први обновитељи били припадници витешких редова или је црква била у руинираном стању готово шездесет година, до доласка фрањеваца. С обзиром на то да, како смо већ навели, постоје извори који говоре о тешком страдању Бача, након кога град више никада није у потпуности повртио своју пређашњу величину и моћ, постоји могућност да црква заиста није била обнављана доста дуго.¹⁹

Било да је обнова уследила одмах након одласка Татара, или почетком 14 века, у току ове фазе, црква је претрпела одређене грађевинске интервенције којима је у

¹² P. Cvekan, *nav. delo*, 72.

¹³ *Исѣо*, 71.

¹⁴ Просторни концепт оновремене калочке катедрале науци је постао познат након археолошких истраживања која је средином XIX столећа спровео мађарски архитекта Имре Хенслман. Испод касније готичке цркве констатовани су сви најважнији делови здања које је, саграђено током XI века, било изведено у форми једнобродне базилике са кратким трансептом пројектованим непосредно уз полукружну апсиду, и истовременим или тек нешто каснијим западним постројењем са две чеоне куле и још две просторије које су се, у оквиру целине западног дела, изван равни подужних зидова пружале ка северу и југу: I. Henszlmann, *Magyarország ő-keresztvény, román és átmenet stílyű mű-emlékeinek rövid ismertetése, Budapest* 1876, 49–52; B. Z. Szakács, *Western Complexes of Hungarian Churches of the Early XI Century*, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997) 152–153; И. Стевовић, *Једна хийоѣза о најѣсарѣјем разгодљѣ Жиче*, *Зограф* 38 (2014) 50.

¹⁵ П. Рокаи и др., *Исѣорѣја Мађара*, Београд 2002, 77.

¹⁶ S. Blaschowitz, *Batsch. Geschichte einertausendjahrigenstadt in der Batschka. В Bayern: Pannonia-Verlag Freilassing*, 1965, 17.

¹⁷ A. Sekulić, *nav. delo*, 57–58; P. Cvekan, *nav. delo*, 41–42; J. Špehar, *nav. delo* 23.

¹⁸ *Исѣо*.

¹⁹ P. Cvekan, *nav. delo*, 44; A. Sekulić, *nav. delo* 35; J. Špehar, *nav. delo*, 22–23.

Слика 3: Кула звонара

знатној мери измењен њен првобитни изглед. Висина олтарске апсиде је подигнута на висину бочних зидова цркве, а цела црква је, по свему судећи, тада засведена крстастим сводом ојачаним готским ребрима у камену.

Из овог периода потиче и кула звонара (слика 3). Традиционално се, због њеног робусног изгледа, сматрало да она припада најстаријем делу комплекса.²⁰ Међутим, на основу положаја куле и начина градње то не може бити случај. Пре свега, зидана је опеком различитог формата од оне којом је зидан старији део храма. Друго, кула заклања један део првобитне олтарске апсиде, тако да није могуће да они потичу из истог времена. Затим јужни контрафор, грађен на исти начин као и старији делови цркве и апсиде, уклопљен је у зидну масу звоника, која је грађена дру-

²⁰ А. Sekulić, *nav. delo* 35.

гачијом опеком, на основу чега се закључује да звоник и кула никако не могу потицати из истог периода, већ да је звоник морао настати касније.²¹

Постоје подаци о још једној обнови самостана пре Мохачке битке: Забележено је да је 1370. године краљица Јелисавета, финансирала радове на обнови бачког фрањевачког самостана и звоника, али није познато ког су обима били ови радови. Једино што можемо да закључимо на основу тога је да је звоник до тада већ сигурно постојао.²²

Већу недоумицу и даље представља питање да ли је на простору цркве Узнесења Маријиног постојао сакрални објект, старији од оног из 12. века. На простору целокупног самостана, откривен је одређени број покретног и непокретног археолошког материјала из позноримског периода којег чини одређени број опека од печене земље, четвртастог, римског формата, и одређени број уломака камене архитектонске пластике.²³

Према једној хипотези, храм из 12. века је настао на старијим темељима који су припадали **првобитној бачкој катедрали**, која потиче још из времена цара Јустинијана I (527–565).²⁴ Ова хипотеза је заснована на посредним историјским сведочанствима, које ћемо овом приликом размотрити. Као полазна тачка историје Бача, обично се узима један помен у Новели императора Јустинијана I из 537. године у којој се између осталог каже: „(...) et pars secundae Pannoniae, quae in *Vacensi* est civitate (...)“.²⁵ Овом Новелом, *цивитас Бачензи* је 535. године заједно са раније основаном епископијом постао део црквене организације митрополије Јустинијана прима (*Iustiniana Prima*), под управом архиепископа Катељане.²⁶ За сада још увек постоје недоумице да ли се назив *Vacensi* односи на Бач или је реч о сремској Басијани (*Bassianae*). У науци је угланом прихваћено да се ради о Басијани, јер није потврђено да се римска управа простирала на левој обали Дунава.²⁷ Антон Нађ напомиње да осим овог, спорног, имена нема никаквих доказа да је Басијана била седиште епископа.²⁸ Осим тога, Басијана се ни пре ни после тога не помиње

²¹ Како је звоник оригинално изгледао при врху, на жалост није познато. Пошто је у турско време црква била претворена у џамију, торањ је служио као минарет, те су са њега била улоњена хришћанска обележја, а на врху се налазио шиљати покров од олова, како Челебија каже: *Сличан ћулафу (каји) цариградских досијанција*: Е. Ćelebi, *Putopis — odlotici o jugoslovenskim zemljama*, Сарајево, 1996, 532; Током 19. века, још неколико пута је обнављан, а садашњи изглед, добио је реконструкцијом у 20. веку, према изгледу за који се претпоставља да је имао у средњем. Р. Cvekan, *nav. delo*, 89–91.

²² Исте године, краљица Јелисавета је финасирала изградњу звоника цркве у Арачи, (код Бечеја); в. А. Sekulić, *nav. delo.*, 29; П, Рокај и др., *нав. дело.*, 120–122; С. Бакић, *Нова истраживања Араче. Грађа за проучавање сџоменика културе Војводине 27* (2014) 18.

²³ С. Вујовић, *Унајређивање савремене докџирине очувања традицијелској наслеђе-искуствџо пројекџа Векови Бача*, необјављена докторска дисертација, одбрањена на Архитектонском факултету, Универзитета у Београду 2013. године, 5.

²⁴ Ј. Špehar, *nav. delo*, 16.

²⁵ С. Вујовић, *нав. дело*, 82; Ф. Гранић, *Војводина у византиско доба*, у: *Војводина I*, Нови Сад, 1939, 105–107; А. Sekulić, *нав. дело*, 17–19.

²⁶ Р. Cvekan, *nav. delo*, 25; *Archiepiscopatus Baciensis directe vel indirecte suam originem a sancto Metodo, Schematismus primus diocesis Suboticanae*, Subotica 1968, 18.

²⁷ Поједини аутори су, као што су Зајлер и Штајн су прочитали *Vacensi* као *Basianensi*, односно Басијана, те се усталило мишљење да је седиште сремске епископије након страдања Сирмијума било пресељено у Басијану. Ј. Zeiller, *Les origines directiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, 1918, 388; Stein, *Studien*, 151; Ф. Гранић, позивајући се на коректуру Цајлера и Штајна сугерише да се „*Vacensi*“ чита као „*Bassiansi*“ па би Басијана била седиште Друге Паноније, в. Ф. Гранић, *Оснивање архиепископије у граду Јустинијана Прима 535. године*, *Гласник сџојској научној друшџива I 1*, Скопље 1925, 113–134. Исто становиште има и Никола Вулић који претпоставља да се у Басијани једно време налазила владичанска столица, в. Група аутора, *Војводина I*, Нови Сад, 1939, 78.

²⁸ А. Нађ, „Осврџ на Челебијин опис старог града Бача“, *Изворник* (Гајдобра) 2,3 (2006/2007): 191.

као седиште епископа.²⁹ Простирање римске управе на левој обали Дунава и даље је спорно, те је то додатно учврстило став да се седиште епископије тражи у Басијани, која се налази са десне обале Дунава, а не у Бачу.³⁰ На могућност да се римска управа простира на левој обали Дунава указали су многи аутори, почев од Имре Хенслмана који је 1870. године обавио прва археолошка истраживања Бача и околине, и на том простору открио одређену количину артефаката из времена позне антике.³¹ О постојању панонског лимеса у овом делу тока Дунава писао је и Мози (Mócsy), доводећи у везу остатке куле у близини капеле Св. Антуна Пустињака са пристаништем и делом обалних утврђења.³²

Даље, према истој хипотези, катедрална црква на овом месту постојала је и у време светих апостола Тирила и Методија.³³ Чак су се шпекулисало и о томе да је св. Методије сахрањен овде, за шта не постоје никакви докази.³⁴ Света браћа, Тирило и Методије, од 863. године током великоморавско-панонске мисије, кретали су се путевима преко Бачке ка Моравској.³⁵ У једном тексту из 873. године који се назива Салцбуршким летописом, помиње се утврђење у Бачу, за које се каже да је било под аварском влашћу, а да су у његовој околини живели Словени, Авари и Хуни.³⁶ Претпоставља се да је Методије постао епископ панонско-сремски, на катедри св. Андроника.³⁷ Након пада Сирмијума у руке Авара (582. године) уследила су готово три века искључености тог простора из хришћанске екумене.³⁸ Обнова хришћанства у Срему Срему почела је вероватно у доба када су Бугари владали овим простором. Бугари су завладали источним делом између Драве и Саве у првој половини 9. века. Након покрштавања и оснивања бугарске архиепископије за време кана Бориса (852- 889) могуће да су обновили и стару бискупију у Срему.³⁹ У време превирања Бугара између источне и западне цркве, папа Хадријан II поставио је на место сремског бискупа и митрополита на столици светог Андроника 869. године поставио Методија из Солуна, са мисионарским задатком на великом подручју насељеном претежно Словенима, али након жестоког отпора баварских прелата и Методијевог трогодишњег заточеништва, његов пастирски ауторитет је сведен на уже границе Моравске кнежевине.⁴⁰ Како је Сирмијум у то време већ био раз-

²⁹ *Исџо*.

³⁰ Ф. Гранић, позивајући се на коректуру Цајлера и Штајна сугерише да се „Bacensi“ чита као „Bassiansi“ па би Басијана била седиште Друге Паноније, в. Ф. Гранић, Оснивање архиепископије у граду Јустинијана Прима 535. године, *Гласник скопској научној друштва I*, Скопље 1925, 113–134. Исто становиште има и Никола Вулић који претпоставља да се у Басијани једно време налазила владичанска столица, в. Група аутора, *Војводина I*, Нови Сад, 1939, 78.

³¹ I. Henszlamann, „Iskopavanja u Baču 1872. godine“, *Grad na Mostongi*, II (1978), 1–13.

³² С. Вујовић, *Нав. дело*, 82.

³³ J. Špehar, *nav. delo*, 13–14.

³⁴ A. Sekulić, *nav. delo*, 20–21.

³⁵ *Archiepiscopus Baciensis directe vel indirecte suam originem a sancto Metodo*, Schematismus primus diocesis Suboticanae, Subotica 1968, 20.

³⁶ Г. Острогорски, *Исџорија Византије*, 1998, 226.

³⁷ H. Jedin, *Velika povijest Crkve*, 1971: 167; Г. Острогорски, *нав. дело*, 226.

³⁸ V. Popović, „Metodijev“ grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici, *Starinar* 24–25 (1973–1974) 265–270.

³⁹ S. Andrić, „Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici“, *Zavod za hrvatsku povijes* 40 (2008), 117; K. Jiriček, „Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer“, *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 136 (1897), 94; A. Rona-Tas, *Hungarians and Europe in the Middle Ages. An introduction to early Hungarian history*, Budapest, 1999, 245; B. Ferjančić, *Sirmijum u doba Vizantije*, 1969, 48–49; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 334.

⁴⁰ A. P. Vlasto, *The entry of the Slavs into Christendom. An introduction to the medieval history of the Slavs*, 1970, 66–70; F. Grivec, *Slavenski blagovjesnici sveti Ciril i Metod*, 1985, 86–90.

Слика 4: Камени архитрав неутврђеног порекла

рушен, поједини аутори сматрају да постоји могућност да је Методије своју архиепископску делатност обављао у Бачу, који је могао боље да се брани од непријатеља од Сирмијума.⁴¹

Обично се као материјални доказ који говори у прилог ове теорије наводи је један камени архитрав, вероватно из римског времена, у који је касније урезан, данас због лоше очуваности тешко читљив текст на глагољици.⁴² Међутим, не зна се да ли је поменути архитрав сполија која је касније пренешена у ову цркву, или је ту заиста од времена позне антике (слика 4).

Као још један посредан доказ о постојању старије катедрале на месту данашњег фрањевачког самостана наводи се и следећи податак из 12. века: грчки писац Кинамос у извештају о рату цара Манојла Комнина са Угарима, спомиње да је грчка (византијска) војска стигла до града који се зове Бач, а метропола је Срема.⁴³ На основу Кинамовог извештаја је закључено да се ради о граду у ком је столовао сремски бискуп источног обреда.⁴⁴ Према реконструкцији Györgya Györfyya који се најподробније бавио тим питањем, част сремског, грчког митрополита, је пред крај 11. века пренесена у Бач, да би потом ова митрополија била уједињена са католичком Калочком надбискупијом.⁴⁵ Крајем 9. века када Мађари заузимају територије Великоморавске кнежевине, и читаве Паноније,⁴⁶ у Бачу по свему суде-

⁴¹ Оваква претпоставка се износи због стања у коме је Методије затекао Сирмијуму након повратка из Рима, в. Р. Свекан, *нав. дело*, 26.

⁴² Ј. Шпехар, *нав. дело*, 14.

⁴³ А. Секулић, *нав. дело*, 23.

⁴⁴ А. Секулић, *Древни Бач*, *нав. дело*, 23.

⁴⁵ G. Györfyy, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávas-zentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert, *Studia slavica Academiae scientiarum Hungariae* 5 (1959) 25–30.

⁴⁶ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 72.

ћу већ постоји организована црквена организација, што се потврђују тиме што су на територији Бача из овог периода откривени гробови који имају искључиво хришћанска обележја.⁴⁷ Угарска племена у 10. па и 11. веку, одржавају и даље шаманизам, онгонкут, јудаизам, затим култове ватре и сунца,⁴⁸ па се на основу тога, може претпоставити, да је у Бачу тада живело староседелачко становништво (грчко или аварско и словенско), које је већ имало своје храмове, гробља.⁴⁹ Нажалост, ови подаци само посредно сведоче о постојању хришћанских храмова у Бачу, евентуално и о постојању катедралног храма, али ништа не говоре о месту на коме су се ти објекти налазили.

Познато је да је у Бачу у средњем веку постојала римокатоличка катедрала, посвећена светом Павлу, чије локација такође није дефинитивно установљена.⁵⁰ У изворима су сачувана два податка о катедрали светог Павла: први се односи на обнову цркве 1351. године,⁵¹ за време владавине краља Лајоша I Великог (1342–1382).⁵² Други податак се односи на страдање цркве 1460. године, када је црква до темеља изгорела.⁵³ Како је фрањевачки самостан увелико постојао у ово време, тадашња катедрала Светог Павла морала је бити на неком другом месту.

Најчешће се наводи да је катедрала Св. Павла била подигнута почетком 11. века, за време владавине краља Стефана I Арпадовића (997–1038).⁵⁴ Да катедрала Св. Павла потиче из 11. века се тумачи на основу тога што се традиционално сматра да је калочко-бачку епископију и жупанију, основао краљ Стефан I 1003. године.⁵⁵ Зна се да је краљ Стефан I када је вршио реорганизацију административне, војне и црквене власти, створио управне центре на оним местима где су већ постојала утврђења, цркве, манастири и друго. Ранији аутори су већ указали да би то могло представљати посредан доказ да је црквена организација у Бачу постојала од 11. века.⁵⁶ Једино што би смо на основу наведеног могли да закључимо је да су у Бачу за-

⁴⁷ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад, 1996, 6.

⁴⁸ Процес христјанизације Мађара почео је у време кнеза Гезе, Арпадовог праунука и оца првог угарског краља Стефана (997–1038). Кнез Геза је 973. године затражио од немачког цара Отона I, да пошаље мисионаре који би Мађарима држали црквене проповеди и покрштавали их. Иначе, и пре тога, Мађаре су, нарочито у Банату и Ердељу, крштавали грчки и словенски свештеници, по грчко-православном обреду. Између осталог, можда треба напоменути да је Ахтун, један од угарских поглавица, негде пред крај 10. века, примио хришћанску веру по „грчком“ обреду у Видину. Он је такође негде на Моришу подигао манастир посвећен св. Јован Крститељу: П. Рокаи и др., *нав. дело*, 72.

⁴⁹ Н. Станојев, *нав. дело*, 6.

⁵⁰ Што се тиче места на коме се налазила катедрала Светог Павла, такође постоји неколико теорија. Имре Хенслман је на бачком месном гробљу открио темеље грађевине за коју је претпоставио да је катедрала Св. Павла. Свежи гробови око откривених делова темеља спречили су га да грађевину испита у целости. О томе да се овде заиста налазила црква, говори и хроника фрањевачког самостана, с тим што је у њој забележено да се ради о цркви посвећеној Св. Петру. Антун Нађ је забележио да су рекогносцирањем терена остаци ове цркве пронађени у близини капеле Св. Ангуна на Фелићу: А. Нађ, „Осврт на Челебијин опис старог града Бача“, *Изворник* (Гајдобра) 2,3 (2006/2007), 187–230.

⁵¹ Радове је највероватније финансирала краљица Јелисавета Котроманић: А. Sekulić, *нав. дело*, 29.

⁵² S. Blaschowitz, *нав. дело*, 32.

⁵³ *Истио*.

⁵⁴ А. Нађ, *нав. дело*, 195.

⁵⁵ Због тога се бачка епископија традиционално сврстава у првих десет угарских епископија, које је основао краљ Стефан: Краљ Владислав I је 1085. године бачку епископију подигао на ранг архиепископије, и тада је она вршила јурисдикцију на пет архиђаконата. Следеће што је забележено је да је краљ Геза II (1141–1162), године 1135. бачку епископију канонски ујединио са калочком епископијом, која је била мања и сиромашнија од оне у Бачу: G. Balogh, *Bácsi R. K. Plébánia Százéves Emléke. Eszergom: Küllönyomat a M. Sion V. folyamából*, 1867, превод В. Лукачи, необјављено, у документацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе Војводине.

⁵⁶ А. Нађ, *нав. дело*, 194.

Слика 5: Фреска Распећа Христовог

иста постојале цркве које су била под јурисдикцијом грчке цркве, могуће да је постојао и катедрални храм, али то не потврђује и да се он налазио баш на месту на коме се сада налази цркве Св. Марије. Материјални остаци из ових времена су, као што смо навели, веома скромни, а за сада није потврђено постојање старијих темеља испод цркве из 12. века.

Једну другу хипотезу, изнео је још седамдесетих година 20. века, Антун Нађ, археолог музеја Војводине из Новог Сада.⁵⁷ Према Нађу, крсташи су 1169. године подигли цркву на темељу старијег грчког самостана, односно само су преуредили постојеће здање које од тада припада „латинском“ обреду.⁵⁸ Нађ, као посредан доказ у прилог своје теорије, наводи да су у бачкој бискупији постојали манастири источног обреда и у првој половини 12. века, али да је средином 12. веку бачки каптол сав преузео западни (латински) обред.⁵⁹ Помиње се да је краљ Андрија I (1046–1060) даривао православне манастире, међу којима, што је за нашу тему посебно интересантно, и један православни манастир у Сремској Митровици (Szavaszentdemeter)⁶⁰

Ова хипотеза је поново актуелизована након што је 2011. године, на западној страни јужног контрафора уз олтарску апсиду, откривена фреска Христовог Распећа, сигнирана грчким писмом (слика 5).⁶¹ Око порекла и времена настанка ове

⁵⁷ *Исџо*, 223.

⁵⁸ *Исџо*.

⁵⁹ *Исџо*.

⁶⁰ Зна се да је угарски краљ Стефан I, који је од папе добио „свету круну“ 1001. године, даривао и/или оснивао манастире грчког обреда по Угарској. Даривао је један женски манастир грчког обреда у Веспремју (*Vespremvölgy*), а даровна повеља је била писана грчким језиком: Szakács, *nav.delo*, 567.

⁶¹ <http://www.pzzzsk.rs/vekovi-baca/2013-kurs-konzervacije-i-restauracije-zidnog-slikarstva-u-manastiru-bo-djani/izvestaj%20bac.pdf>

фреске се још увек воде полемике, а једино што се поуздано може рећи, је да је фреска настала пре страдања из 1241. године, јер је до 2011. године била прекривена једним готичким луком који по свему судећи датира из времена обнове храма. У непосредној близини, контрафора, на јужној зиду храма, откривен је један, још у току средњег века, зазидан отвор, који је, накада водио ка олтарском простору (види слику 2). Тиме је отворено питање да ли је и овај контрафор на коме се налази фреска Распећа у ствари био део неке просторије која данас не постоји. Нажалост, због недовољне истражености, ова питања још увек морају да остану отворена.

На основу свега што смо у тексту изнели, за сада можемо са већом сигурношћу потврдити две фазе иградње цркве Св. Марије током средњег века. Прва највероватније потиче из 12. века а другу треба сместити или у другу половину 13. или на почетк 14. века. Питање да ли се на месту цркве из 12. века налазила старија грађевина и ако јесте која је била њена њена функција су питања која за сада морају остати отворена. Највећу препреку за решавање ових проблема представља изузетно мали број оригиналних историјских докумената из овог периода и недовољна археолошка истраженост целокупног манастирског комплекса.

Литература и извори

- Archiepiscopatus Bačiensis directeve lindirecte suam originema sancto Metodo* — Schematismus primus diocesis Suboticanae, Subotica 1968.
- Andrić, S., *Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici*, Zavod za hrvatsku povijes 40 (2008), 115–186.
- Бакић, С., *Нова истраживања Араче*. Грађа за проучавање споменика културе Војводине 27 (2014) 17–40.
- Balogh, G., *Bácsi R. K. Plébánia Százéves Emléke*, Eszergom: Különnyomat a M. Sion V. folyamából, 1867. prevod Valerija Lukači. Sto godina rimokatoličke župe u Baču. neobjavljeno, u arhivi Pokrajinskog zavoda, Petrovaradin.
- Barbarić, M., *Bač, crtice za njegovu povijest*, *Franjevački Vjesnik* 5,6 (1936).
- Blaschowitz, S., *Batsch. Geschichte einertausendjahrigenstadt in der Batschka*. В Bayern: Pannonia-Verlag, Freilassing, 1965.
- Vlasto, A. P., *The entry of the Slavs into Christendom. An introduction to the medieval history of the Slavs*, Cambridge, 1970.
- Вујовић, С., *Унајређивање савремене доктрине очувања традиционалног наслеђа-искуство пројекта Векови Бача*. Неодјављена докторска дисертација, одбрањена на Архитектонском факултету, Универзитета у Београду, 2013.
- Гранић, Ф., *Војводина у византијско доба*, Војводина I, Нови Сад, 1939.
- Гранић, Ф., *Оснивање архиепископије у граду Јустинијана Прима 535. године*, Гласник скопског научног друштва I 1 (1925).
- Grives, Franc, *Slavenski blagovjesnici sveti Ćiril i Metod*, prev. L. Kirn i V. Nosić, Zagreb, 1985.
- Dobronić, L., *Srednjevijekovni redovi i crkva u Baču*, Od Gradovrha do Bača: radovi sa znanstvenog skupa u povodu 33 obljetnice preseljenja franjevaca i puka iz Gradovrha (Tuzla) u Bač (1688–1988) održanog u Baču 1. listopada 1987, Sarajevo (1988) 52–56.
- Jedin, Hubert ur., *Velika povijest Crkve*, sv. III, polusv. 1 (1971), prev. J. Ritig i L. Držić, Zagreb; sv. III, polusv. 2 (1993), prev. V. Bajsić, Zagreb.
- Jiriček, K., *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*, Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 136 (1897), 93–98.
- Јовановић, С., *Фрањевачки самостан у Бачу, Зборник заштитне споменика културе XXII/XXIII (Београд) 1973.*, 132.

- Нађ, А., *Осврт̄ на Челедијин ойис ст̄арої їрада Бача*, Изворник (Гајдобра) 2,3 (2006/2007) 187–230.
- Острогорски, Георгије, *Ист̄орија Визанїије*, Београд, 1998.
- Popović, V. „Metodijev“ grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici, *Starinar* 24–25 (1973–1974) 265–270.
- Рокаи, Петар, Золтан Ђере, Тибор Пал и Александар Касаш, *Ист̄орија Мађара*, Београд, 2002.
- Rona-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Middle Ages. An introduction to early Hungarian history*, transl. Nicholas Bodoczky, Budapest, 1999.
- Sekulić, A., *Drevni Bač*, Split, 1978.
- Szakács B. Z., *Western Complexes of Hungarian Churches of the Early XI Century*, Hortus Artium Medievalium 3 (1997) 149–163.
- Станојев, Н., *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад, 1996.
- Стевовић, И., *Једна хийоїеза о најст̄аријем раздобљу Жиче*, Зограф 38 (2014), 45–58.
- Ferjančić, B., *Sirmijum u doba Vizantije*, Sremska Mitrovica, ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica, (1969) 33–58.
- Henselman, I., *Iskopavanja u Baču 1872. godine*, izbor teksta i prevod sa mađarskog Antal, Nad. Prevod sa latinskog Stipan Beretić, *Građa za proučavanje starog grada Bača — grad na Mostonji* (Bač), br. 3 (1973).
- Henszlmann, I., *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stülü mü- emlékeinek rövid ismertetése*, Budapest, 1876.
- Cvekan, P., *Franjevci u Baču*. Virovitica: Paškal Cvekan, 1985.
- Čelebi, Evlija, *Putopis — odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1996.
- Šišić, F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, (1925) pretisak 1990, Zagreb.
- Špehar, J., *Franjevački samostan Bač, kronološki pregled*, Bač, 2012.
- <http://www.pzzzsk.rs/vekovi-baca/2013-kurs-konzervacije-i-restauracije-zidnog-slikarstva-u-manastiru-bodjani/izvestaj%20bac.pdf>